

# Літературознавство

УДК 821.161.2“1870”

DOI: 10.31471/2304-7402-2019-2(54)-95-112

## СТАВЛЕННЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ДО ЕМІГРАЦІЙНИХ ФОРМ РЕВОЛЮЦІЙНО- ВИЗВОЛЬНОГО ЧИНУ НА ПОЧАТКУ 1870-х РОКІВ

**Р. В. Піхманець**

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;  
кафедра української літератури;  
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57*

*У статті йдеться про особливості суспільно-політичної тактики Михайла Драгоманова на початку 1870-х років, зокрема його ставлення до еміграційного способу революційної боротьби. Тоді Драгоманов на словах рішуче й безапеляційно заперечував відповідні форми, засоби й методи, хоча потайно вже почав обдумувати план закордонного видавничого центру. Така неоднозначна поведінкова матриця визначалася баченням перспектив національно-визвольного руху і своїм «подвійним» становищем в українофільства: лідера «лівого» його крила, котрий понад усе ставив порятунок – шляхом реформування – Російської імперії.*

**Ключові слова:** Михайло Драгоманов, Мелітон Бучинський, українофільство, молоді народовці, лібералізм, закордонне радикально-соціалістичне видання, суспільно-політична тактика, політична активність, культурницька позиція.

Судження про женецьку «Громаду» й Михайла Драгоманова так міцно злютовані в свідомості української суспільності, що обидва засновки цього силогізму сприймаються як одне, суцільне й нерозривне з'явище, а умовиводи мають передбачувану й трафаретну природу. «Громада, збірники інформаційних, публіцистичних і програмово-теоретичних матеріалів, видавані в Женеві М[ихайлом] Драгомановим при співпраці гол[овним] чином М[ихайла] Павлика й С[ергія] Подолинського в 1878–82 рр.[...]", – читаємо в «Енциклопедії українознавства»[2, с. 443]. Як самоочевидна річ приймається, зокрема, те, що задум названого видавничого проекту від початку й до кінця був справою рук Михайла Драгоманова. Саме ж ім'я видавця й головного редактора при

цьому стало асоціюється з радикально-соціалістичними сутностями й емігрантськими формами революційної активності. Відтак закономірне, проте не менш контroversійне в засаді, й наступне положення авторитетного видання: «Розуміння укр[аїнського] руху як нац[іонально]-політ[ичного] в протывагу поширеному тоді культурництву й радикалізму суспільної програми “Г[ромади]” не знайшли підтримки серед тодішнього громадянства, і вид[ання] припинилося» [там само].

Що ж, деякі з наведених тверджень правомірні й справедливі, та водночас усі вони, як і подібні до них міркування, потребують уточнень і корекцій – здебільшого присутніх і кардинальних. Хоча б тому, що насправді Драгоманов виступав тривалий час і проти еміграційних форм громадсько-політичної діяльності, і проти соціально-революційного друкованого органу на чужині, і проти радикально-соціалістичних, «гайдамацьких» методів суспільно-історичної боротьби, а передусім – проти національно-сепаратистських тенденцій у будь-яких проявах.

Звісно, що кожен із названих комплексів питань потребує детальнішого з’ясування, та насамперед заслуговує на увагу перший, бо в ньому проглядає аргументація й інших.

Отож, на початку 1870-х років Михайло Драгоманов, котрий у суспільній свідомості є символом втікача-вигнання, а властиво – політичного емігранта, категорично заперечував «емігрантські» компетенції революційно-визвольного чину й відповідні йому шляхи реформування державно-політичного устрою в Російській імперії, вважаючи їх недоцільними у конкретних обставинах, шкідливими і, зрештою, позбавленими історичної перспективи. По-перше тому, переконував він Мелітона Бучинського в листі з Флоренції від 18 січня 1973 року, що «з еміграції і її плодів ніколи багато проку не було», за винятком одного хіба, може, випадку, пов’язаного з Олександром Герценом, але «на те він був талант незвичайний». Причому й Герцен «мав успіх тільки 3–4 года, поки був його час: поки не привикли, за його почином, у Росії думати про царя, як про чоловіка смертного, і про діло державне, як діло наше» [11, с. 259]\*. Виконавши ж своє завдання, він мусів, покинутий долею, томитися і чахнути в безплідній закордонній шкаралущі, позбавлений рідних пенатів, далекий від реальних справ і конкретних життєвих вимог, збиваючись на второвані стежки, ітерацію й авторемінісценції. По-друге, «детальна робота над розвоєм народу і громади возможна тільки на місці, дома» [там само]. А в еміграції досягне (причому евентуально) хіба формування передумов для суспільних перемін чи накопичування ідейно-

---

\* Принагідно зауважу, що Драгоманов настійно радив народовцям популяризувати Герцена в Галичині – хоча б для «познакомління з манерою російської літератури», – і характеризував його як «одного з людей, котрим усі в Росії, не виключаючи українців, мусять дякувати за пропаганду чоловічих ідей і одного з лучших белетристів у Росії» [3, с. 306].

теоретичного капіталу. Та це – самозрозуміло – підготовча до головної акції робота. І по-третє, за кордоном «горні вершини», якщо скористатися висловом Герцена, «зараз становляться “стовпниками”, а “низи” часто падають до крадіжу і шпionства, коли не ожесточеного самодурства, як Нечаєв і К-о, і варварства + узколюб'є, которе також противно чоловікові свободному у парижській комуні, як і у кацапских “бігунах” і скопцях» [11, с. 259]. Тому Драгоманов і не був у захопленні від наміру Петра Лаврова організувати в Цюриху видання закордонного революційного органу «Вперед». Лавров, звісно, «чоловік чесний, знаючий, позитивіст, – але він мало заявив політического і публіцистического таланту» [там само]. З огляду на сказане й вагомих результатів чи бодай потрібних дороговказів від нелегально-емігрантської затиї не варто очікувати. Тим паче, що швейцарські великоруси «не знають зовсім, що ми такє\*» [11, с. 261], а «тамошні» українці, призабувши місцеві умови й обставини, почнуть дошукувати прообразів своєї «самостайности» в сусідніх землях і, як не важко здогадатися, орієнтуватимуться на історичний досвід Угорщини й Чехії, для нас зовсім чужий і неприйнятний. Не забуваймо й те, що соціальне («мужицьке») питання в Україні автор уважав уже вирішеним урядовими декретами 1861–64 років, а політичні бажання будуть задоволені невдовзі земськими зборами, себто легально і без революційних пристрастей [див.: там само, с. 261–262].

На земства як органи місцевого управління Михайло Драгоманов покладав особливі надії від їх заснування на лівому березі Дніпра. Вони склалися з земських зборів і земської управи. Перші мали розпорядчий характер, вони затверджували бюджет і обирали, власне, управу; друга ж (обрана на три роки) поділялася на повітові й губернські, складалася з голови й членів (до 6 осіб) і відала господарськими і культурно-освітніми справами. Нічого й згадувати, що земська реформа 1864 року переслідувала мету пристосувати самодержавний лад Росії до потреб капіталістичного розвитку.

На початкових етапах існування цих інституцій Драгоманова цікавило насамперед їхнє становище стосовно реформування системи шкільництва. Приміром, на сторінках «Санкт-Петербуржских ведомостей» (1866. – № 93. – 8 (20) квітня) він вітав ініціативи чернігівців у напрямку оптимізації народної освіти та їх бажання взяти управління справою в свої руки. Драгоманов намагався визначити сильні і слабкі місця в діяльності нової форми організації населення певної території загалом і в освітній царині зокрема, стосунки з місцевими адміністративними орга-

---

\* Драгоманов делікатно промовчав чи, може, поки ще не переконався належним чином, що російські революціонери-народники й соціалісти вважали нижче своєї політичної гідності ставити національні питання й дивилися на «неісторичні» народи як на перегній, придатний для зросту державних або ж для наближення «світлого майбутнього» в єдиному всенародно-комуністичному союзі.

нами, загальні закономірності функціонування тощо. Тоді вони (середина 1860-х) були «ще дуже слабим зростком», аби могли посутньо впливати на стан справ у педагогічній сфері. Через те автор міг виокремити лише деякі приємні винятки, як-от, у Борзненському повіті Чернігівської губернії, «де земство усердно узялось за народну освіту» [5, с. 223]. Частіше ж картина була протилежно іншою – похмурішою і тьмяною. Причому робота земських інституцій виглядала більш ефективною (принаймні здобутки навч) там, де більшість депутатів було з селянство, зосібна в повітових земствах. Натомість губернські земські збори, як і навчальні ради того ж рівня, демонстрували «найбільш слабку роботу» а навіть повну відсутність «серйозність погляду на діло народної освіти» [там само, с. 224]. Драгоманов пояснював описану ситуацію тим, що останні дистанційно віддалені від народу та його практичних потреб, більшість там становлять представники дворянства і духовенство, сиріч люди реакційних поглядів (голова ж земських зборів неодмінно мусив бути предводителем дворян), а також деякими організаційними перепонами й неув'язками. Треба гадати, що положення не набагато змінилося за час, що минув відтоді, а сподіванка на особливе призначення земських установ й можливості вирішення ними політичних завдань в умовах абсолютної монархії не вивітрилася з його свідомості. Отож саме з ними пов'язував «наше діло».

До того ж воно може стосуватися щонайбільше соціальної сфери – «вести начате урядом дальше банками, асоціаціями і т. д., а не журналами у Цюриху» [11, с. 261]. Та, *àlafindesfins* (зрештою, кінець-кінцем. – *франц.*), навіть не соціальні перетворення стоять у порядку денному на першому місці, а культурні та літературні заходи. Бо погодьмося, «що у Цюриху нам не напишуть ні другого “Кобзаря”, ні другого Костомарова, ні даже “Робінзона Крузе” не перекладуть на нашу мову». А без цього, без видання усього корпусу пам'яток української мови, починаючи від XI століття, і народнопоетичних скарбів, без створення «історії свого народу і бібліотеки народніх наук», хоч-не-хоч «мусимо сидіти, посипавши попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати» [там само, с. 262].

Михайло Грушевський переконував, що таку бурхливо-негативну реакцію Драгоманова на еміграційний дискурс спричинила друга програма революційно-народницького органу «Вперед». Загалом же їх було три, що, до слова, викликало в опонентів «уїдливі замітки про [...] неустаткованість на пряму» [див.: 7, с. 12, 11]. Начерк першої Лавров накидав відразу, щойно в березні 1872 року навідалися в Париж «делегати з Росії» з пропозицією видавати, як гадалося, підпільний орган російської революції, і він, за власним зізнанням («Народники-пропагандисти»), добре навіть не уявляв, ні хто були ті люди, ні яка їхня ідейно-політична платформа. Довідавшись, що ініціатива йде від революційної молоді, головним осередком якої стає Цюрих, Петро Лавров у листопаді переїжд-

джає сюди «с решимостью посмотреть своими глазами на те группы (все примыкавшие более или менее к бакунистскому движению), которые могли дать материал для редакционного и для технического персонала “Вперед!” и на месте оценить возможность соединиться в общее литературное дело с теми личными силами, которые присутствовали среди бакунистов» [цит. за тим самим джерелом, с. 9]. Наслідком безпосереднього знайомства з тамтешнім революційним середовищем стала, власне, друга редакція програми планованого часопису. Вона була спробою політичного компромісу й примирення «бунтарів»-бакуністів і «пропагандистів», тобто прихильників програми Інтернаціоналу, що робили акцент на пропаганду й організацію класової боротьби. Із-поміж найбільш діяльних прибічників ідеї еміграційного революційного органу й найближчих помічників Петра Лаврова в його починах організувати закордонне видання був Сергій Подолинський. Власне «він і самого Лаврова підбив на се нове для нього несподіване діло, і приготував для нього ґрунт в цюрихській колонії, побувавши, очевидно, там весною і перевівшись в зв'язку з тим з Паризького університету в Цюрихській. Популяризував ідею журналу на еміграції і на Україні, агітував за ним, матеріально його підтримував, розпоряджаючи досить значними, як на емігрантські відносини засобами, і переправкою через границю займався, а що особливо интересно для нас – служив енергійним і впливовим посередником між редакцією “Вперед” і українськими кругами, втягуючи їх в круг інтересів “впередовців” та на взір їх діяльності стараючись організувати аналогічну українську роботу» [7, с. 8 – 9]. У контексті розпочатої розмови не менш важливо й те, що Подолинський всіяко намагався посвятити в таємниці революційного задуму Михайла Драгоманова, надсилаючи йому програмові документи видання, а згодом запросив безпосередньо в Цюрих. Той, як видно, без ентузіазму а навіть у штики зустрічав подібні ініціативи, хоча й зоставатися осторонь революційно-визвольного руху не міг.

Додам, що, переконавшись у марній траті сил та серйозності розходжень між провідниками двох російсько-еміграційних революційних таборів, а також у неприйнятності для себе кодексу «бунтарів» і щодо етичних принципів, і в практичних заходах, і в їх претензіях самим вирішувати організаційні питання, «Лавров рішив повести видавничу справу без бакунінців і навіть проти них» [там само, с. 11]. З цією метою була опрацьована третя редакція програми (весна 1873 року). У ній довелося піти й на поступки тій частині молоді, «яка згуртувалася навколо нього і задля нього розірвала з бакуністами». Але це станеться трохи згодом, а поки що Михайло Драгоманов мало-помалу «вживається» в нову для себе суспільно-політичну ситуацію і, зрештою, в нову роль.

Невдовзі (лист від 17–18 лютого) він майже дослівно повторив своєму віденському кореспондентові висловлені раніше положення, обмірковуючи дилему «екзильної» й «материкової» форм громадсько-

політичної активності, а відправним пунктом нотацій став знову-таки революційний досвід Олександра Герцена, чії праці, як «найлучший образок російсько-європейського позитівізму у прикладі до політики», радив галицьким народовцям якнайшвидше друкувати в своєму органі. Водночас Драгоманов окреслив стан справ у російському інтелектуальному просторі й подав ширшу програму дій, що би то впливала з реальних обставин. Показалися в його судженнях також нові ідеологічні нотки й нові суб'єкти діяльності.

Отож, тягар рутинної, конкретної і щоденної роботи «над розвоєм народу і громади» осяжний «тільки на місці, дома» [11, с. 259]. Тим паче, що суспільно-політичні умовини в Росії, які склалися після 1863–64 років, вимагають додаткових рук, мобілізації зусиль та енергії саме на внутрішньополітичній арені: підштовхувати своїм поступом офіційні державно-управлінські сили і владні структури до суспільного прогресу. Бо якщо раніше «уряд і даже лично цар ішов упереді громади» (принаймні вони продукували в головах кількісно невеликої групи «людей думаючих» нові ідеї й ініціювали реформи), то після польського повстання й реакції, що за ним надійшла, цей процес реформаторських починів і заходів «зверху» призупинився, а в деяких ділянках навіть набув зворотного руху. Урядові дії викликали спалах інноваційної активності і, на підставі цього, значні зрушення в сфері суспільної свідомості, у соціальній структурі й царині ідеології. «Тепер люду думаючого наростло більше», та все-таки цього замало, «щоб посунути уряд дальше, ніж він сам хоче», і той «плететця дуже помалу, тягнутий тільки насущними неодкладними нуждами, як у военній і податній реформі», а, скажімо, в земській політиці чи в справах друку взагалі відступив із зайнятих позицій [там само, с. 259–260]. Вийти з глухого кута можна двома шляхами: «бистої зміни урядових лиць», що, втім, здійсненне лише разом зі зміною державного устрою, тобто «переродження» самодержавства (але не «каракозовськими» терористичними методами, здатними хіба «розтровить реакцію»), проте покладатися на нього найближчим часом не варто, і «більш усіого» шляхом розвитку освіти, науки і культури, а також через «детальну критику діл краєвих». Цей другий шлях Михайло Драгоманов уважав більш реалістичним і перспективнішим, а тому пріоритетним. Щодо нього, власне, нема потреби вдаватися до втеч, конспірації, нелегальних форм боротьби та еміграції. Приклад прогресивних російських часописів, як-то «Вестника Европы», «Беседы» та ін., доводить, що «возможне діло» вільно і треба робити на батьківщині – «хай тільки публіка переварить у животі те, що їй дають» [там само, с. 260].

Навіч та фаза в громадсько-політичній поведінці Драгоманова, коли «він готовий був підтримувати все, що йому здавалося кращим в уряді й адміністрації Росії, – всіх урядових осіб і всі урядові заходи, що хоч трохи давали простір для розвитку суспільства» [8, с. 74]. Михайло Грушевський вважав подібне перестракування й запобігання ласки в

можновладців надмірним, а прямо кажучи – пристосовництвом й угодовством, притаманним нібито усьому тодішньому українському рухові. «З тих практичних (властиво опортуністичних) мотивів Драгоманов оправдував навіть тодішню київську практику: видавати свої видання, навіть роблені українським громадським коштом, в російській формі (котрої тоді не вимагала й цензура)», – характеризував він означену ситуацію[6, с. 11]. Із наведеним висновком ученого-історика можна погодитися лише почасти, бо в середовищі українофілів існувала й інша, бутарсько-націоналістична течія. До того ж – не одна.

Невдовзі суспільна база «діяльного» дискурсу Михайла Драгоманова, щоправда, буде відкоригована й частково змінена, зокрема з неї будуть вилучені державно-урядові структури й інституції. Вимога ж легально-ліберальної роботи «на місцях», «знизу» впливала із характеру першорядних завдань, що постали навч перед прогресивною російською громадськістю. Найбільш запущеною і «стисненою» в державі він уважав ту галузь науки і культури, «що дотикається релігії», «та ще замітний намір урізувати соціалістичну літературу» [11, с. 260]. Стосовно обох свобода думки і друку обмежена, трапляються заборони, проскрипції, цензура. Хоча це скидається більше на непорозуміння, а подеколи й нестачу здорового глузду. Адже в Росії, як на те, «не тільки православ'є, але і християнство не дожива даліше 4 класу гімназії», а різні цензурні заборони – більше фікція, «платонічна канцелярська фантазія», ніж реальна сила: будь-хто за бажання може розжитися в той чи той спосіб на книги забороненого характеру, тим паче, що всілякі там Дарвіни, Леккі, Штрауси перекладені російською мовою. Тож навряд чи еміграційно-цюріхський журнал «Вперед» зуміє сказати в цій царині щось принципово нове. А щодо літератури соціалістичного змісту – картина не менш дивна й парадоксальна: із нею воюють на журнальних шпальтах, а основоположна праця, талмуд апостола німецької соціал-демократії («Das Kapital») «переведена». І головна проблема, на думку Драгоманова, в тому, що «не тільки цензура, але і самі наші соціалісти не знають, як їм бути з соціалізмом у нас, бо у Росії, як у землі більш сільській, ніж городській, соціалізм реальний мусить бути не похожий на парижській» [там само].

На Драгоманівську софістику Бучинський реагував (принаймні зовні) на диво спокійно, ніби на інше й не сподівався, і відписував якомсь мляво та неохоче: більше відповідав на конкретні запитання, давав звіт про хід виконання поставлених завдань, останні новини, те-се...<sup>\*</sup> Зпоміж принципових питань принагідно торкнувся, власне, міркувань візаві про російський нігілізм і соціалізм.

---

<sup>\*</sup>Найімовірніше, внутрішньо Мелітон Бучинський уже зрозумів, що їхні громадсько-політичні дороги несумісні й що розрив стосунків – проблема лише часу.

Та коли читаєш його судження й контраргументи, не покидає враження, що обрана автором маска «незнайки» – удавано-награна, напускна, а за нею, з-поза кожного слова, паузи, зауваги проглядає глибока обізнаність із предметом розмови й неабиякий рівень політичної свідомості. І це закономірно, адже Мелітон Бучинський перебував, сказати б, у епіцентрі тодішнього суспільно-політичного життя: мав «взаємини з російськими революціонерами у Лондоні та Женеві, від яких одержував їхні видання та різну революційну літературу, виконував ряд доручень» і «листувався, мабуть, з усіма відомими тоді громадськими і культурними діячами України і Росії», зокрема і з редактором (у 1873–1875 роках) часопису «Вперед» Смирновим. Досить сказати, що «тільки за 1868–1873 роки він відправив 784 листи і одержав 649» [12, с. 357–358]. Звісно, що в такій широкій переписці порушувався цілий спектр культурно-освітніх і суспільно-політичних питань. Відтак його «пишними» фразами чи демагогічними гаслами навколо пальця було не обвести.

Окрім того, Бучинський уже пройшов, сказати б, нелегальну школу революційно-політичного гарту. Ще навчаючись у Станіславській гімназії, він разом із Остапом Терлецьким і Леонідом Заклинським належав до таємної учнівської громади, що видавала рукописну газету «Зірка» і на засіданні якої читали заборонену літературу. Внаслідок діяльності станіславських громадівців, за його пізнішими зізнаннями, «політика в усіх класах процвітала» [цит. за тим самим джерелом, с. 354].

Виглядає, що саме він спонукав Михайла Драгоманова до детальнішої розмови про соціалізм. Останній згадував про це модерне, передове, на його переконання, і модне тоді ідеологічне вчення принагідно, за принципом екстрадієгетичної нарації, себто відсторонено-об'єктивно: у контексті розмови про би то ліберально-демократичні інтенції російського абсолютизму, в діяльності якого прозирають елементи політичної свободи. Натомість адресат догледів у подібному «панібратстві» з суспільними заколотниками дещо інші, менш привабливі мотиви й перспективи.

Запевне тому, що, на відміну від свого приятеля Остапа Терлецького, якого «захопив новий радикально-соціалістичний рух нероздільно і безповоротно», «Бучинський через сей поріг не переступив, і отрясаши од ніг своїх соціалістичні порохи, зіставсь у народовецьким таборі» [6, с. 7]. Через те його скепсис і відраза до отого новітнього, пропонованого як універсальний засіб перебудови державно-політичного ладу вчення були зрозумілі й однозначні, починаючи з перших кроків знайомства з його ідеологічною парадигмою.

Тим паче несерйозно, як суспільно-політичну нісенітницю і з пессимізмом оцінював Мелітон Бучинський мудрування «батьків німецької соціал-демократії» Маркса й Енгельса, називаючи їх «теоріями, поставленими самою тупою із соціальних фракцій» [цит. за кн.: 13, 33, с. 339]. Можемо дивуватися з передбачливості й далекосяжності погляду одного



з лідерів січової громади у Відні, котрий задовго до Франка і набагато раніше від багатьох своїх колег і однодумців зумів збагнути їх сутність і обмеженість. Остап Терлецький докоряв і пояснював обстоювану товаришем позицію ляком «карного права», втратою здорового глузду й браком тверезого мислення, та це були ніякі не інстинкти заячого серця\* і навіть не «природна проява супроти супротивності справи та нечуваної досі смілості думок, пропагованих у писаннях українських соціалістів» [13, 33, с. 341], а цілком зважений, принциповий і реалістичний погляд на новітню доктрину (щоправда, він недооцінив його диявольський потенціал й історичну небезпеку).

Не дивно, отож, що скептично-іронічний пафос домінує в його епістолярних міркуваннях. Хоч убий, а не збагне він державно-ментальної логіки Росії, що розвела в себе юрби всіляких пройдисвітів, нігілістів і соціалістів, «которі і тільки дожидають месії з заграниці, де робітники вже забираються до господарства». Особливо гидкими й осоружними виглядали, на око Бучинського, останні, а, зрештою, були вони другим чоботом у парі («з одним знаменем») з нігілістами. Не досить, що їхні плани утопічні й ірреальні, а практичні здобутки не варті виїденого яйця («На тім кінчила б ся і борба з пекельною буржуазією, про котору уформували собі зівсім фантастичний образ»), та ще, на лихо, баламутять студентство: заповнивши університетські бібліотеки чергами за «свобідними» книгами й газетами, вони «відривають молодіж від самосознання у себе, від плодового підготовлення граждан будучих», а провокують її «до щирого, але пустого карколомства на случай, а до ліні богатирської тим часом» [11, с. 276]. Аби продемонструвати абсурдність й ідеологічну хиткість ґрунтовиння для вкорінення соціалістичної доктрини, він удається до вигадки: «мало не посватався з комуною», аж довідався, що сам є, за класифікацією її речників, буржуєм, бо має кілька десятин землі «и со мной надо баротса!». Макаронічна мова, разом із епатажною постановкою питання, не залишають сумніву, хто були ті проповідники і які їх ідеали. Для посилення іронічного пафосу й підкреслення архікомічності, повного безглуздя такої вірогідної ситуації Мелітон Бучинський – уже не приховуючи глуму – позиціонує себе захисником Росії: «Ще невимовнійша іронія судьби друга заставляє мене даже – о tempora, o mores! (о часи, о звичаї. –лат.) – боронити Росію даже конкретну против її синів питомих, закохуючись все більше і більше в Пипіна і статях п. Толмачева» [там само, с. 277]. Поданий у формі антифрази, останній їдко-викривальний шпичак цілив уже безпосередньо в Драгоманова: псевдонімом «Толмачев (Т-ов)», тобто драгоман – *тлумач, товмач*, він підписував свої статті в російських часописах. Поставлені в один смисловий ряд, як контекстуальні синоніми, дієслівні означення «боронити Ро-

---

\*До слова, невдовзі, себто після сумнозвісного соціалістичного процесу 1877–1878 років, самому вже Терлецькому закидатимуть подібні «природні» ґріхи й звинувачення.

сію» і «закохуючись [...] в статях п. Толмачева» утверджують у переконанні про існування між цією парою маркерів причинно-наслідкової залежності.

Важко однозначно сказати, що конкретно підштовхнуло Мелітона Бучинського до подібної розмови. Можливо, був ще один лист Драгоманова на цю тему, згодом утрачений. Та більше ймовірно, що спізнав він ази «нової релігії» (Іван Франко) зі згаданого листування з цюрихськими соціал-революційними осередками або від когось із тамтешніх емісарів чи навіть товаришів, адже між студентськими громадами Цюриха й Відня існували тісні взаємини, і в тутешнє молодіжне середовище все настійніше почала просочуватися та сама риторика чи принаймні вона була породжена внутрішньою спорідненістю явищ.

Принагідно зауважу, що суспільно-політична й духовна атмосфери цісарської столиці значною мірою сприяли насиченості подібними настроями та ідеями. «Пореволюційну Австрію можна схарактеризувати як країну розбіжних бігунів: технічних уведень у митрополії й водночас – крайньої відсталості у провінціях; погоні за розвагою, люксусу аж до переситу й гедонізму на віденському дворі й ув аристократичних домах – та нужди в цілому краю й серед віденського пролетаріату, де особливо був сприятливий ґрунт для пропаганди марксівської соціальної утопії», – об'єктивують тодішню соціально-історичну ситуацію фахівці [9, с. 19].

У листі-відповіді Михайло Драгоманов пустився в розлогі інтелектуальні мандри щодо порушеного питання. Причому якщо в Мелітона Бучинського зауваження й претензії поміщалися на сторінці, то в його дописувача – на цілих п'яти. Він удав, що не помітив ущипливої іронії й сарказму, а взявся відразу, сказати б, *alimine* (з порога. –*лат.*) до справи. У його варіанті, це не означало обов'язково відповідати на конкретні зауваження чи полемізувати по суті, а радше давало привід жонглювати своїми ідеологічно-пропагандистськими тезами, формулами, положеннями, постулатами.

У справу «комуни» Михайло Драгоманов не міг докладно входити, бо не знав конкретних обставин, та це не завадило йому в загально-теоретичному плані правуватися на означену тему. Так, у ставленні свого кореспондента до соціалізму він побачив «трохи [...], простіть, “одсталість” австрійця», котрий звик усе зводити «на борбу країв та народностей за автономію», тоді як питання соціальні й культурні занедбані («далеко заховано до часу») [див.: 11, с. 281]. Порівняно з іншими, більш поступовими народами (французам, англійцям, німцям і – «простіть продерзновеніє – росіянам, особливо великорусам»), які сяк чи так а «вже кінчили будинок своєї хати», австрійцям не подобається, коли їм нагадують про вказані буттєві константи, мов би то бояться, «щоб, як виперти ще нові питання, то так поділитесь на кадри, що вже зовсім нічого не можна буде розібрати» [там само, с. 282]. Хоча такі побоювання, особливо в галичан, на око Драгоманова, не без підстав, «бо Вас небагато та

й ті поділені». «Але думаю, що усе-таки питання соціально-культурні головніші для чоловіка, – і усі другі, політичні, національні і т. д., тільки тоді і ціну мають, коли ведуть до будування лучної основи чи домовини для соціально-культурного життя животом і головою», – ніби й добродушно, зате не без менторської зверхності повчав він, як позбуватися тієї напасної «одсталості» [там само]. А шлях уже прокладено, і на лаври Колумба нічого зазіхати: енергійніше, за прикладом передових європейських громад, запроваджувати в свою «національно-політичну борбу» ці напрямки. Упоравшись із ними, дивись, і до соціалістичної теорії спокійнішим буде ставлення: ану ж дещо й від неї можна запозичити буде чи бодай дечому навчатися. Адже слов'яни – переважно «мужики» і «пролетарії», тобто соціальна база для новочасного вчення, що не кажіть, в місцевих умовах існує.

Російські соціалісти перебували теж не в авангарді новочасного ідеологічного руху, та відсталість у них іншого гатунку: вони цілковито зорієнтовані на застарілі паризько-комунівські зразки 30–40-х років, які розкритикував ще П'єр Жозеф Прудон. На лихо, той досвід був «городський» і для селянської переважно маси не зовсім придатний. Зрештою, для самих французів комуна була вимушеним і пережитковим виявом громадської ініціативи – «од малости кислорода при Напол[еоніві]». У Росії згадана нестача кисню для вільного й широкого подиху відчувається ще гостріше: з одного боку, його перекриває III відділення (тайна поліція), а з іншого – «через попівсько-панську реакцію» й дискредитацію гуманітарної сфери за осмислення соціальних питань беруться у кращому випадку – юристи, а здебільшого представники природничих наук (агрономи, технологи, медики), «которі вже і своїх діл не звикли досліджувати науковим методом, бо їхні науки не чисті, а прикладні» [11, с. 283]. Додаймо сюди, що у «Вел[икій] Русі еманципація крест'ян не блистательно пішла»: ще й досі третина землі в одній лише її європейській частині залишається в державній власності, існує прошарок фабричного пролетаріату, – що створює благодатний ґрунт для прояву комунівських інстинктів, а відтак для пошуку власних шляхів до «райського» майбуття і до різноманітних вигадок про свої, національно-російські варіанти соціалізму. «Багато ще єсть у нашому комуналізмі студентского, т. е. скоропреходячого», – змушений був визнати Михайло Драгоманов, однак уважав таке явище тимчасовим і перехідним, та все-таки прогресивним, позаяк воно переслідувало благородну мету, а головні заходи щодо її реалізації базуються на демократичних принципах. «Але те все нічого! – писав він. – Як хто задержить у себе “священный пыл юности”, та не попаде ні до Нечаєва, ні до Шувалова – а то і друге усе таки рідкість, – то той соціалізм усе-таки своє добро зробить і робить, бо на практиці він кінчається демократичною роботою у школі, у земстві і т. д. (курсив мій. –Р. П.)» [там само].

Інші ідеологічні викривлення й аномалії народницького соціалізму Драгоманов теж не схильний був драматизувати: із часом, мовляв, усе внормується, стане на свої місця («висівки одпадутъ, буде борошно»), і пояснював відзначені рецидиви особливостями російських ментальних еманцій. Зосібна, «нормою» варто вважати, що «нігілізм, слав'янофільство і українофільство» тут проростають «трьома квітками», що розгалузилися «на одному дереві – *мужичеству*» [11, с. 284]. Допускав він і те, що, за іронією долі, подібних політично-ідеологічних курйозів буде більшати.

Усе ж найбільш показовий в оприявленому пасажі пункт про соціалізм як засіб чи, радше, один з імовірних шляхів ліберального переісточення російського абсолютизму, надання самодержавно-поліцейському режимові цивілізованих, «культурних», демократичних форм. У ньому, на мій погляд, ключ і внутрішньо-глибинний мотив зближення Михайла Драгоманова з соціалістичною фантасагорією.

Наприкінці енцикліки він ще раз повернувся до «соціалістичного» питання. Рекомендуючи народовцям прочитати у «Вестнику Европы» кореспонденцію з Варшави про польську журналістику, він радісно зауважував, що й там уже завівся нігілізм. «Буде і у Вас, – запевняв він Бучинського й бачив у прояві свідомство всеєвропейських поступових тенденцій і запоруку (ба більше – основу) російсько-польсько-галицького, а ширше – загальнослов'янського єднання: «Цікаво не те, що нігілізм завівсь, бо він річ общеєвропейська, але цікаво, що цей термін російської реакції ухопила польська [супільність], як ухопить і Ваща, – і через те єдна усю прогресивну партію у Росії і у Польщі і у Вас. Так ось де виходить зв'язка коли не усіюгослав'янства, то хоть закарпатського, сармато-скіфського! Не православіє і не слав'янофільство, а западничество і нігілізм, як це я розказував у Празі, при чому чехи дивились як на божевільного»\* [11, с. 287].

Не так похмуро-песимістично, як може видатися на перший погляд і як це нерідко намагаються подати виглядають у Росії, згідно міркувань Михайла Драгоманова, й національні рецепції. Переважає, щоправда, катковщина, однак зрушення в їхньому околі тепер – «як мокре горить,

---

\*Натомість Мелітон Бучинський не схильний був перебільшувати значення подібних соціально-моральних явищ і проявів громадського життя. «Не приймєся се зерно у поляків, которі яко народ дотепний знають добре сліпоту регресивну і прогресивну, ту іменно, що якоюсь враждою воює протів традицій: пам'яти народної [...]», – писав він у відповідь [11, с. 298], а сам факт розповсюдження згаданої ідеологічної пошесті пояснював модою на нігілізм, що надходила з Петербурга. Насправді ж поляки, потерпаючи від новітніх гримас московщини, що їх самі росіяни вважали «нежизненними», і бачачи слабкість Росії, «дожидають і помагають до війни з Росією або до внутренних у неї замішань, щоб виступити дільно». Щоправда, вони самі ще добре не знають, які кінцеві цілі такого поступування, «але жаждуть розрушення держави, котора серед миру веде протів них борбукстермінаційну» [там само].

так що вона скоріш pomoже повному і коначному фіаско централізму, ніж пошкодить вопросу народностей і децентралізації у Росії» [11, с. 260-261]. Та поряд із нею і з її отруйним суцвіттям «прибавлялось» журналів національного спрямування: вірменський, грузинський, латиський, польський, а тепер ось вийшов «у самому Петербургу» часопис татарського народу. І властиво «ці усі краєві журнали поможуть більш ділу народностей, ніж усякий Цюрих, бо перше діло усяким народностям пізнати самим себе і свої сили і стати на свої ноги» [там само, с. 261]. Тож чи с'як міркуймо, чи так, а «по усім питанням російським потрібна тепер наука і детальна критика дома, а не загальні фрази з Цюриxa» [там само].

Відштовхнувшись, таким чином, від розмови про праці Герцена як зразок новітнього європейського й російського позитивізму, Михайло Драгоманов «перебіг» загальноросійську суспільно-політичну проблематику й отримав вихід на національно-українську. Сказане про роль і місце еміграційних сил у громадському русі тим більше правомірне щодо України. Сподіватися націонал-патріотам із Цюриxa порятунку чи змістовної програми дій не доводиться, бо ані тамтешні великороси, ні, зрештою, «свої» не здатні на національно-визвольний порив чи бодай на теоретично-ідеологічну доктрину – через погляди, заангажовані у всілякі догми й пересуди, інтелектуальні можливості та й саме, зрештою, становище. Бо що вони, кажімо щиро, можуть запропонувати? Невже хтось серйозно сподівається, що «провозгласять нам права на самостайність». Але «на яку самостайність? – ставив він запитання і за принципом апокризи сам на нього відповідав, узагальнено-неозначено й багатозначно: – Звісно яку!» [11, с. 261]. Не треба бути геніальним провидцем чи віщунном, аби передбачити, що вона, по-перше, взірцем матиме чужий досвід (приміром, Угорщини або ж Чехії), який базується на дещо інших, ніж у нас, соціально-економічних та політичних реаліях і має принципово інші вихідні начала й принципи структурування, а по-друге, обґрунтовуватись вона буде винятково історичними критеріями, які не апіорні, не певні й не здатні охопити всю багатоманітність наших буттєвих форм і проявів. Якщо вже орієнтуватися на світові взірці, то найбільш придатним для нас був би, на думку Михайла Драгоманова, приклад швейцарської чи американської федеративних спілок. «Та “царство небесне іудится”, а не печетця зразу заґряничними прокламаціями», – докторально і, сказав би Шевченко, «не без моралі» провадив він. – Швидше воно спечетця для нас у земських зібраннях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху» [там само].

Нагадаю, що, наполягаючи на пріоритеті конкретної роботи на місцях («знизу») і провідній ролі в ній земських установ, Михайло Драгоманов мав на увазі вирішення ними політичних питань, позаяк (власне – «мужицьке»), згідно його рефлексій, було здебільшого – бодай формально – вирішено «зверху» у 1861–63 роках шляхом знесення кріпацтва й

подальшими реформами. Правда, після польського повстання самодержавно-чиновницький апарат, сподіваючись на збереження й зміцнення старих порядків, дещо пригальмував, а в деяких пунктах навіть позадкував, посилюючи реакційні редути. З огляду на сказане «наше діло» в тому й полягає, щоби через банки, асоціації, спілки втілювати в життя розпочаті перетворення й конструктивною критикою підштовхувати уряд до нових ініціатив у соціальній сфері, а головне – науковий і художньо-творчий прогрес. Без вагомих здобутків у вказаному напрямку неможливе усвідомлення й ствердження себе на історичній арені як зрілої й самодостатньої, готової до державно-політичної самостійності сили. І ніхто за нас цього не зробить – та ще й за кордоном.

Різкі апеляції й оскарження в бік Цюриха в контексті розпочатої розмови не випадкові: він був тоді центром соціально-революційної активності. А період, про який мова, – це, за атестацією Михайла Грушевського, його «дуже горний час»: «боротьби комуністів, поміркованіших соціалістів і бакунінців. До того примішувались спеціальні російсько-українські теми: питання про українську самостійність, не тільки культурну, але й державну, і великоросійський соціал-революційний якобінізм, про потребу єдиного фронту проти спільного ворога і відкладання національних справ “на другий день після революції”» [6, с. 22]. Драгоманова особливо непокоїв другий із названих комплекс питань. Оскільки цюришани часто навідувалися у Відень, то ідейні імпульси передавалися безпосередньо сюди, і «сі пляни й дебати захоплювали в свою орбіту віденських українців», з-поміж яких особливо вирізнялися активністю Мелітон Бучинський й Остап Терлецький. І треба гадати, що тамтешня ідеологічна атмосфера достатньо наснажилася радикально-соціалістичними і націоналістичними струменями, бо ж не випадково Сергій Подолинський\* запалився думкою саме в Відні організувати український чи навіть всеслов'янський соціалістичний центр, посиливши, до всього, його діяльність національно-сепаратистськими тенденціями. Тож і недавня поїздка Драгоманова в цісарську столицю, і його негація Цюриха мали на меті знівелювати національно-політичний загар. Неупереджений погляд, опертий на заявлену «інтертекстуальну» базу, схиляє до припущення, що його першочерговим завданням було гасити іскри національно-визвольної боротьби, що все частіше спалахували і не на жарт розгоралися в слов'янстві, поширюючись за принципом ланцюгової реакції дедалі більше й настійніше в українському соціумі.

А проте доля розпорядилася по-своєму, і Михайло Драгоманов опинився в середині 1870-х років в політичній еміграції – з усіма наслідками, що впливають із такої екзистенціальної ситуації. Можна подума-

---

\* Михайло Грушевський називав його, скориставшись пізнішою політичною термінологією, «свого роду українським “соц[іал]-революціонером марксистом”» [див.: там само, с. 26].

ти, що обставини змінилися корінними чином (значною мірою так воно й було), заставивши переглянути систему поглядів на відповідні форми суспільно-політичного чину. Та з інших джерел довідуємося, що навіть тоді, коли декларував Бучинському головні положення свого «вірую», він виношував потайні плани залишитися за кордоном. Тому-то й не поспішав повертатися на батьківщину із наукового відрядження, хоча обставини склалися на його користь: університетська кафедра загальної історії, сповіщали друзі, «пустует», отож існувала велика ймовірність не просто бути затвердженим штатним доцентом, а навіть її очолити. І київські патріоти настійно прохали його чимскоріше вертатися, себто «ковать железо, пока горячо!» [1, с. 125]. Та Михайло Драгоманов зволював із поверненням, намагаючись якомога подовжити свою «европейскую независимость». «Братії» пояснював, що, мовляв, варто спершу закінчити докторську дисертацію, бо без неї його ніяк не затвердять. Але й із дисертацією не поспішав чи, на правду кажучи, навіть її не починав. Натомість із головою поринув у публіцистично-політичну дієзу, застряг на два місяці в Цюриху, де зійшовся з тамтешніми радикально-соціалістичними елементами, а повернувшись у Київ, затіяв свару з профільним міністром графом Толстим.

Врешті-решт Павло Житецький розгадав сутність затаєних замірів колеги. «Эх, Михайло Петрович! Не видать нам Вас, все мы это видим теперь, а Вам нас, – риторичною фігурою оклику експлікував він свої здогади щодо його душевно-політичної дилеми. – Живая натура Ваша влечет Вас на иное поприще – к широкой, исполненной бурь публицистической деятельности, – киеволюбие же Ваше призывает Вас в храм наук. Вы чувствуете ложь в маске жреца, чувствуете, с другой стороны, тяготение к Киеву, где претящая духу Вашему тишь и гладь» [1, с. 128]. Хоча вказані інтенції – частковий вияв більш загальної життєво-психічної формули: створення за кордоном умов для подальшої духовно-практичної діяльності: «Это значит, что Вы сами, умысливши остаться за границей “досхочу”, пока самим Вам не надоест она, силитесь сами, повторяю, создать такие обстоятельства, которые в последствии служили бы Вам источником утешения на случай придинок со стороны вашего собственного чувства, которое я назову киеволюбием, или со стороны Ваших друзей» [там само]. А звідси й домисли та передбачення, буцімто без докторського ступеня йому не світить затвердження на посаді штатного доцента, «никуда не годятся». «Утвердят, если будут нуждаться; не утвердят, если не будут нуждаться; следовательно, вся суть в том, чтобы приехать в то время, когда будут чувствовать в Вас нужду». Відтак і відмовки його та припущення є не чим іншим, як софістикою – з усіма відповідними наслідками. «А запрос Ваш из заграницы попечителю на счет того, хочешь ли ты, генерал, утвердить меня? – по моему крайнему убеждению, есть лучшее средство поставить его в невозможность отвечать Вам: хочу», – без жалю й ощади зривав Павло Житець-

кий машкару з духовної фізіономії адресата, оприявнюючи облудну зовнішність («ложь в маске жреца») [1, с. 128]. Колеги з українофільської гільдії почали здогадуватися, таким чином, задовго до самого «титулу» здійснення задуму про зміст і сутність його діяння: Михайло Драгоманов «створює умови» для своєї подальшої діяльності за кордоном.

А першим практичним заходом на шляху до реалізації означеного заміру мали стати віденські плани щодо «своего издания на русском и украинском языках» [4, 1, с. 57], зачин яких сягає цюрихських дискусій, а може навіть і далі. Тоді не склалося, позаяк не існувало ні конкретного задуму (лише його праобраз), ні достатніх творчих ресурсів для його втілення в життя. «Но приехавши в Вену, застал молодых галичан хотя и подвинувшимися с 1871 г[ода], но все же мало еще европейцами и решил ехать в Россию [...]», – обмежився короткою реплікою про вказаний сюжет Михайло Драгоманов в «Автобиографической заметке» [там само]. Відкритим (а точніше – закритим) залишалося й питання фінансування проекту: як-не-як, а Громада за жодних умов не погодилася б тоді на подібну авантюру (часопис «паліїв»).

Аналогічну до наведеної думку й відповідне їй бачення подій експлікував свого часу Володимир Міяковський на основі листування принципала з Михайлом Павликом та Іваном Франком. Підспудним мотивом «конспіративного» рішення Драгоманова працювати в екзилі було прагнення вирватися «на вільне повітря з важкої атмосфери Києва». Як видно, «важку», «болотяну» атмосферу й дискомфорт створювала для нього, власне, українофільська «компанія». «Від цього болота морального, політичного, наукового втік за кордон Драгоманов, і виключення його з університету допомогло йому не погрузнути в тих обставинах і умовах, в яких, пристосовуючись до життя, згасали й загинали інші», – висновував Міяковський [10, с. 96].

Означена двоєдушність схиляє до висновку про існування в душевно-психічній субстанції Михайла Драгоманова зовнішнього («декларованого») і внутрішнього («замаскованого») вимірів. Про глибинні засновки такого порядку можемо лише здогадуватися: предметна розмова на цю тему потребує спеціальних студій. Усе ж не викликає сумніву наявність «подвійного дна», що позначалося на контроверсійних формах суспільно-політичної поведінки і на прийнятті суперечливих рішень. І хоча в еміграції він опинився бито поневолі (звільнення з університету й загроза бути арештованим), та чимало фактів говорить про свідому провакацію подібної ситуації. А в Женеві Драгоманов до основ «перекроїв» первісний задум, що належав, до слова, Сергієві Подолинському й Остапу Терлецькому. Принаймні його «Громада» стала своєрідним компромісним варіантом ініціаторів і «замовників» (київського українофільського товариства), з одного боку, а з іншого – потаємних Драгоманівських планів та інтенцій.



Хоча зауважена контрадикція, як на мене, є такою лише на поверхневий погляд. Насамперед тому, що в особі Михайла Драгоманова маємо приклад системного мислителя, в якого кожен окремий вияв підпорядкований цілості. Отож, наступне завдання полягає в тому, аби виявити головний системотворчий чинник і кінцеві цілі діяння.

### *Література*

1. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т. 1: Листування київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.).
2. «Громада» // Енциклопедія українознавства: перевидання в Україні. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – Т. 2. – С. 443.
3. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших (1887–1895) / Видав Іван Франко. Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908.
4. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У двох томах / Упорядкування і примітки І. С. Романченка. – К.: Наукова думка, 1970.
5. Драгоманов М. Публіцистика 1860-х років: Публікації в «Санкт-Петербурзьких ведомостях» (1865–1870) // Хроніка – 2000: Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 79: Невідомий Драгоманов. – С. 255–334.
6. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: начерки і фрагменти // З починів українського соціалістичного руху. Мих[айло] Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. –Wien, 1922. – С. 5–102.
7. Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна: Науковий двомісячник українознавства / Під редакцією акад. Михайла Грушевського. – К.: Державне видавництво України. – 1926. – Кн. 2–3 (17). С. 3–28.
8. Копержинський К. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр.. // Україна. – 1930. – Січень–лютий. – Загальне число 39. – С. 64–96.
9. Кухар Р. Віденська «Січ»: Історія Українського Академічного Т-ва «Січ» у Відні (1868–1947) / В пам'ять 125-річчя від оснування «Січі». – К.: УКСП «Кобза», 1994.
10. Міяковський. Звільнення Драгоманова з київського університету // Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 90–96.
11. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським (1871–1877) / Зладив М. Павлик. У Львові: Накладом Наукового Товариства імені Шевченка, 1910.
12. Полєк В., Арсеніч П. Мелітон Бучинський: Голос правди і громадськості // Українство: національно-духовні виміри / Збірник наукових праць і матеріалів. – Івано-Франківськ: Івано-Франківський осередок НТШ, 2005. – С. 354–366.
13. Франко І. Зібрання творів: У п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1976–1986.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 25.08.2018 р.*

*Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Межовим О.Г.*

---

---

**MYKHAILO DRAHOMANOV'S ATTITUDE TO ÉMIGRÉ  
FORMS OF THE REVOLUTIONARY-LIBERATING ACT  
AT THE BEGINNING OF THE 1870S**

**R. V. Pikhmanets**

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;  
Chair of Ukrainian Literature; 76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenka St., 57;  
tel. +380 (342) 59-60-74; e-mail: Kf@pu.ukr.lit.ua*

*The article deals with the peculiarities of Mykhailo Drahomanov's social-political tactics at the beginning of the 1870s, in particular his attitude to the émigré way of a revolutionary struggle. Then Drahomanov in his words denied appropriate forms, means and methods determinedly and peremptorily, though secretly he had already begun to think over the plan of a publishing center abroad. Such an ambiguous behavioral matrix was defined by the vision of perspectives of a national-liberating movement and by his "double" position in Ukrainophilia: the leader of its "left" wing, who above all placed the rescue of the Russian Empire via its reformation.*

**Key words:** *Mykhailo Drahomanov, Meliton Buchyns'kyi, Ukrainophilia, young narodovtsi, liberalism, radical-socialist publication abroad, social-political tactics, political activities, cultural position.*